

Makale Türü: Araştırma

Geliş Tarihi: 21.02.2020

Kabul Tarihi: 02.03.2020

MADDİ KALINTILARA GÖRE DOĞU AVRUPA'DAN TÜRKİSTAN'A ATLI KÜLTÜRÜN OLUŞUM SÜRECİ

Dr. Öğr. Üyesi Elvin YILDIRIM*

Öz

Türk tarihinin şüphesiz en önemli gelişmesi atın ehlileştirilerek binek hayvanı olarak kullanılmaya başlanmasıdır. Bazı ilim çevrelerince ilk Hint-Avrupalılara atfedilse de atın Türkler tarafından ehlileştirildiği bugün çok geniş bir çevrede kabul edilmektedir. Fakat atın ehlileştirilmesine müteakip hangi derecede, ne şekillerde ve kronolojik bakımından onun binek hayvanı olarak kullanılmaya başlandığı meselesi takibi oldukça güç bir meseledir. Türklerin erken ataları olarak kabul ettiğimiz Andronovo insanı atı bugünkü manada binek hayvanı olarak kullanan ilk konar göçerlerdir. Onların erken görüldükleri Ural sahasından ilk Türklüğü meydana getirdikleri ana yurda süreç içerisinde nasıl ve hangi vasıta ile geldikleri sorusunun cevabını bulmak icap etmektedir. Bu bakımdan en erken dönemden itibaren atın bir protein kaynağı olarak kullanılmasından taşıma aracına geçişini ve bir süvarinin binek aracına dönüşümü üzerinde duracağız.

Anahtar kelimeler: Bozkır, Gem, Üzengi, At, Afanasyevo, Andronovo.

Formation Process Of Equestrian Culture From Eastern Europe To Turkestan According To Material Remains

Abstract

The most important development of the Turkic history is undoubtedly the domestication of the horse and use of it as a riding animal. Although some of researches attributed it to the first Indo-Europeans, today it is accepted in a wide range that the horse tamed by the Turks. However, following the taming of the horse, the question of which degree, in what form and in chronological terms it has been used as a riding animal is very difficult to follow. Andronovo, which we regard as the early ancestors of the Turks, are the first nomads to use the horse as a riding animal in today's sense. It is necessary to find the answer to the question of how and by which means they came from the Ural area, where they appeared at early times, to the homeland where they formed

* İstanbul Aydın Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

the first Turks. In this respect, from the earliest period, we will focus on the transition of the horse from its use as a source of protein to the transportation vehicle and the transformation of an animal to cavalry horse.

Keywords: *Steppe, Bridle, Stirrup, Horse, Afanasiev, Andronovo.*

Giriş

Türk tarihinin erken dönemlerinde vuku bulan hadiseler üzerine tarihi kaynaklarda yanıt bulamadığımız dönemler için tarihin yardımcı bilim dallarına başvurmaktaız. Bunların başında arkeoloji, antropoloji, genetik bilim, etnografya gelmektedir. Günümüz teknolojisi, geçmişte yapılan çalışmalar da göz önünde bulundurulduğunda insanoğlunun büyük göçünü ve birbirleri ile olan akrabalık derecelerini ortaya koymaya çalışmaktadır. Atlı kültürün beşiği Batı Sibirya düzlüklerinin yani Hazar Denizi-Ural Dağları hattından doğuya Altaylara kadar uzanan geniş sahanın Türk ana yurdu olduğu tespit edilmiştir.¹ Kafesoğlu hocanın çizdiği hat tam da Andronovo kabilelerinin yayıldığı sahayı işaret etmektedir. Tarihi kaynaklarda görünmelerinden önceki proto Türkler, pek çok kıymetli hocamızın da işaret ettiği M.Ö. 1700-1200 yılları arasında Hakasya, Altay-Sayan boyunca hâkim olan Andronovo Kültürü halkı idi.² Bunlar Türklerin tüm yaşam karakteristiğini ihtiva eden muharip atlılar olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Fakat söz konusu kültür, Yenisey Irmağı'nın ve kollarının suladığı bu bereketli topraklarda doğmamıştır. Ortaya çıktığı, geliştiği ve Türkistan'a yayıldığı saha bambaşkadır. Ural Irmağı sınır olmak üzere Andronovo Kültürü ve bu döneme ait onun erken varyantlarına ait maddi kültür unsurları söz konusu sahadan oldukça uzakta, batı topraklarında elde edilmiştir.³ Bu bakımdan onların Ural havalisinden bu geniş coğrafyaya süreç içerisinde nasıl ve hangi vasıta ile geldikleri ve bu vasıtanın ilk olarak ne zaman insan hayatında yer edindiği sorusunun cevabını bulmak icap etmektedir.

Bu vasıta hiç şüphesiz ki attır. Atın evcilleştirilme süreci üzerine pek çok görüş ortaya atılmış olmakla birlikte atın evcilleştirilmesi en eski kemik örneklerine göre, ineğin M.Ö. 6 bin yıllarında Güney-Batı Asya ile Hindistan'da evcilleştirilmesinden 2 bin yıl sonra M.Ö. 4 bin yıllarında Güney Ukrayna ile Kazakistan'daki Botay'da ve Mezopotamya, Güney Türkmenistan ve Moğolistan bölgelerinde gerçekleşmiş olabileceği düşünülmektedir.⁴ Bununla birlikte atlı göçebelere ait kültür unsurları da Karpat havzası, Karadeniz'in kuzey ve kuzeydoğusu, Kırım yarımadası; Kuban, Perm, Minusinsk havzaları ve Kuzey Moğolistan gibi bölgelerde bulunduğu görülmüştür.⁵ Fakat buradaki mesele

¹ İbrahim Kafesoğlu, *Umumi Türk Tarihi Hakkında Tespitler, Görüşler, Mülâhazalar*, 3. Baskı, Ötüken Yay., İstanbul 2017, s. 268.

² İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, 27. Baskı, Ötüken Yay., İstanbul 2007, s. 49; Baheddin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, 5. Baskı, TTK Yay., Ankara 2003, s. 24; Kafesoğlu, *Umumi Türk Tarihi Hakkında Tespitler, Görüşler, Mülâhazalar*, s. 406.

³ Nemeth de, dil ve arkeoloji bakımından Türklüğün ana yurdunu Garbi Asya olarak işaret etmektedir. Bkz. Gyula Németh, "Türklüğün Eski Çağı", *Türkler*, Cilt: I, Ed. Hasan Celâl Güzel - Kemal Çiçek - Salim Koca, Ankara 2014, s. 378.

⁴ Kayrat Belek, "Eski Türklerde At ve At Kültürü (Dünden Bugüne Kırgız Kültürel Hayatı Örneği)", *Gazi Türkiyat*, Bahar 2015/16, s. 113.

⁵ Mustafa Aksoy, "Türklerde At Kültürü ve Kırmız", *Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi*, Sayı: 112, İstanbul, Ekim 1998, s. 40.

ehlileştirilmiş olan atın ne zaman binek hayvanı olarak kullanılmaya başlanmış olması meselesidir. Atın yaşayabileceği coğrafi yapılar göz önüne getirildiğinde, otun ve suyun bol olduğu bir mekânın gerekliliği anlaşılır. Bu mekânın, zorlayıcı coğrafi şekiller, yüksek dağlar, dar düzlükler ve hareketi sınırlayıcı çıkıntılarla kaplı olmaması gerekir. Uçsuz bucaksız otlaklar, eğimli yer şekilleri, nehirlerin bolca bulunduğu alanlar düşünüldüğünde çizilmeye çalışılan şeklin bozkır (step) olduğu anlaşılacaktır.⁶

İklim ve coğrafi koşulları atın yaşaması, üremesi ve çoğalması bakımından en uygun saha olarak görülen bozkırda tarih ve kültür için en önemli delillerimiz mezarlardan veya yerleşim alanlarında yapılan arkeolojik kazılardan elde edilmektedir. Bunlardan at ve binicilik ile ilgili, en erken formlarından en geç dönemlere kadar maddi kültür unsurları elde edilmiştir. Avrupa bozkırlarından Türklerin yurt tuttıkları Türkistan sahasına kadar, Neolitik Çağ'dan itibaren bölgedeki binicilik ile ilgili tüm gelişmeler mühim rol oynamaktadır.

Neolitik Çağ ile birlikte tüketici yaşam tarzından üretici yaşam biçimine geçilmiştir. Neolitik Çağın sonlarına doğru ise bakırdan yapılmış maddi kültür unsurları elde edilmeye başlanmıştır.⁷ Altay-Sayan bölgesinde M.Ö. 4. bin yılın sonlarına tarihlendirilmiş⁸ mezarları bulunan ve ilk buluntu yerine atfen Afanasyevo Kültürü dönemi olarak adlandırılan⁹ Afanesyevler avcılık, toplayıcılık ve hayvancılıkla uğraşmışlar, bununla birlikte metalleri işlemişler, ilk olarak spiral küpe ve yüzükler yapmışlardır.¹⁰ Onlara ait mezarlardan elde edilen kemiklerin arasında evcil hayvan kemiklerinin yanı sıra vahşi hayvan kemikleri de elde edilmiştir. Bu kemiklerin arasında at kemikleri de mevcuttur. Fakat Afanasyevo Kültürü döneminde atın bir binek hayvanı vazifesi gördüğüne dair herhangi bir emare, gem vb. ürün elde edilememiştir. Bu evropoid insanlar çevrelerindeki mongoloidlerden çok farklı idiler fakat Don, Volga ve Ural sahasında yaşayan insanlara benzemektedirler.¹¹ Bunlar Yamna Kültürü ve onlarla akraba diğer kültür dönemleri insanları idi.

Yamna Kültürü dönemi insanı Avrupa ve Asya bozkırlarının kesiştiği çok geniş bir sahada yayılmıştır. M.Ö. 4. bin yılın sonu 3. bin yılın başlarında Ural'ın orman-bozkır havalisinden Prut ve Dinyester'e, kuzeyde Samara-Kiev ve güneyde Kafkasya eteklerine kadar yayılan bu kültür dönemine ait en eski kültür unsurları İdil'de ve aşağı Don bölgesi Kalmık bozkırında tespit edil-

⁶ Mustafa Kalkan, "Bozkır Kültüründe At ve Prjevalskiy At'ının Bu Kültüre Kazandırdığı Dinamizm", *Erdem*, Cilt: 9, Sayı: 27, Aydın Sayılı Özel Sayısı, TTK Yay., Ankara 1997, s. 1129.

⁷ Bu bakımdan Afanasyevo Kültürü eneolitik dönem içerisine dahi edilmektedir. Kiselev, *Drevnyaya İstoriya Yujnoy Sibiri*, İzdatelstvo Akademii Nauk, Moskva 1951, s. 33.

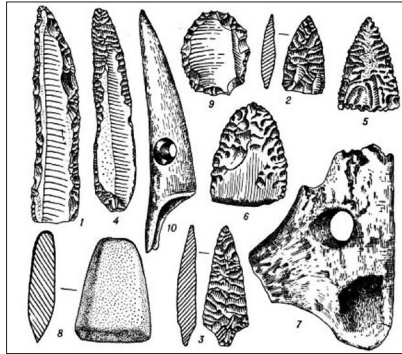
⁸ A.V. Polyakov - S.V. Svyatko - N.F. Stepanova, "Noviye Dannye Po Radiouglerodnoy Hronologii Pamyatnikov Afanasevskoy Kulturi Altaya", *Trudi V (XXI) Vserossiyskogo Arkheologicheskogo Syezda v Barnaule-Belokurihe (1-8 Oktyabr 2017)*, T. 3, İzd. Bo. Alt. un-ta, Barnaul 2017, s. 63.

⁹ L.P. Kızlasov, "Afanasevskaya Epoha v İstorii Hakasii", *Vestnik Moskovskogo Universiteta*, Moskva 1971, s. 66.

¹⁰ Elga Borisovna Vadetskaya, *Sibirya Kurganları Afanasyev, Okunev, Taştık ve Tagar Kültürüne Ait Materyaller*, Çev. Atilla Bağcı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 2014, s. 35.

¹¹ Vadetskaya, *a.g.e.*, s. 38.

miştir.¹² Yamna Kültürü kabilelerinin yayıldığı saha ile aynı coğrafyada daha sonra Katakomb ve Srubna Kültürleri olarak adlandırılan döneme ait maddi kültür unsurlarının bulunmasıyla bölgede ilk kronolojik tasnif yapılmış ve “*kurgan kültürü*”¹³ tezi ortaya çıkmıştır.¹⁴ Bu tezi destekleyenler Yamna-Sredne Stog (Dinyeper çevresi M.Ö. 4. bin ortasından 3. bin yılın ortası) ve Maykop Kültürleri’nin (Kafkas Bölgesi) Kurgan Kültürü’ne dâhil olduklarını ifade etmişlerdir.¹⁵ Bununla birlikte V.İ. Vasilev söz konusu kültürlerin Saratov Bölgesi’ndeki Hvalin Kültürü (4. bin yılın ikinci yarısı) ile bağlantıları olduğunu, D.A. Avdusin de bu kültürlerin Maryapol ve erken Yamna Kültürleri’nin arasındaki boşluğu doldurduklarını hatta Sredne Stog topluluklarının Hazar Denizi çevresinden Karadeniz orman bozkır sahasına kadar büyük Yamna ailesine girdiklerini ve ilk atlı biniciler olduklarını ifade etmiştir.¹⁶ Yamna Kültürü’ne ait mezarlarda çok sayıda tekerlekli araç kalıntılarının ulaşılmış olup, çeşitli ekonomik faaliyetlerin gerçekleştiği bu dönemde at ehlileştirilmiştir. Fakat bu tekerlekli araçların atın çekemeyeceği kadar ağır yapıldığı anlaşılmıştır.¹⁷ Bu durumda Bakır Çağ’da Doğu Avrupa’da görülen ve Yamna ailesine dahil edilen Sredne Stog Kültürü dönemine ait ilkel formlardaki bazı kemikten aletlerin atlara koşulan gem oldukları iddia edilmektedir.¹⁸ Sredni Stog Kültürü kabilelerinin dil ve arkeolojik bakımdan ahfadı olarak Türkleri işaret eden ilim adamları da mevcuttur.¹⁹

Resim-1: Sredne Stog Kültürü kemikten binicilik için kullanıldığı düşünülen ürünler.²⁰

¹² O.G. Şapoşnikova, “Yamnaya Kulturno İstoriçeskaya Obşnosti”, *Arheologiya Ukrainskoy SSR*, C. I, Edit: İ.İ. Artemenko, Kiev 1985, s. 336.

¹³ Tepe biçiminde mezar, höyük. Tafsilatlı bilgi için bkz. Yaşar Çoruhlu, *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar*, Ötüken Yay., İstanbul 2016, s. 22.

¹⁴ Kurgan kültürü teorisi ilk kez Mariya Gimbutas tarafından ortaya atılmıştır.

¹⁵ Şapoşnikova, *a.g.e.*, s. 338.

¹⁶ D.A. Avdusin, *Osnovi Arheologii*, Moskva 1989, s. 109.

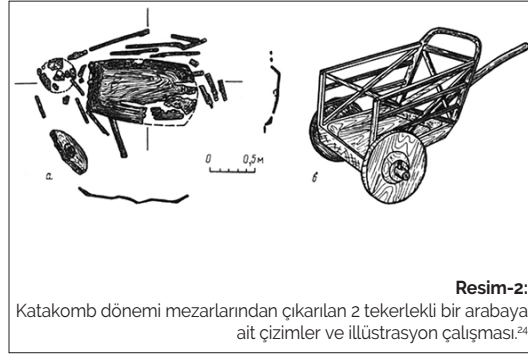
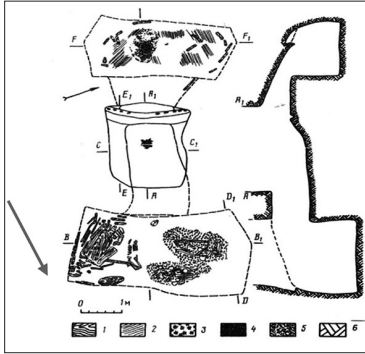
¹⁷ J.P. Mallory, *Hint Avrupalıların İzinde*, Çev. M. Günay, Dost Yay., Ankara 2002, s. 244.

¹⁸ D. Ya. Telegin, “Srednetogovskaya Kultura i Pamyatniki Novodanilovskogo Tipa vı Podnyeporeve i Stepnom Levobereje Ukraynı”, *Arheologiya Ukrainskoy SSR*, Cilt: I, Edit: İ.İ. Artemenko, Kiev 1985, s. 309; Mallory, *Hint Avrupalıların İzinde*, s. 223.

¹⁹ Valentyn Stetsyuk, “Sredniy Stoh ve Yamnaya Kültürleri”, Çev. Fatih Şengül, *Gazi Akademik Bakış*, Cilt: 1, Sayı: 2, Ankara 2008, s. 216.

²⁰ Telegin, *a.g.e.*, s. 308.

Biri Doğu Avrupa boyunca diğeri ise Hakasya ve çevresinde bulunan Afanasyevo ve Yamna Kültürleri'ne ait arada kalan geniş coğrafya boyunca her iki kültüre ait herhangi bir maddi kültür unsuru tespit edilmemiştir. Bununla birlikte geçişi sağlayan ara kültür dönemlerinin bulunduğu ifade edilmektedir. A.A. Formazov, bu geçişin Keltaminar Kültürü ile gerçekleştiğini belirtmektedir. Formazov, Tolstov tarafından keşfedilen ve M.Ö. 4. bin yıla tarihlendirilip²¹ Keltaminar Kültürü'ne atfedilen Canbas-Kala kazılarının buluntu verilerine göre bu geçişin gerçekleştiğini iddia etmekte ve bu döneme ait keramiklerdeki süsleme öğelerinin Doğu Avrupa'da yaygın görülen Tripolye Kültürü, Yamna Kültürü, Paltavkin Kültürü, Baykal ardı kültürlerinde ve hatta Andronovo Kültürü'nde bulunduğunu ve yayılımın Keltaminar Kültürü'nden kaynaklandığını ifade etmektedir.²² Bu kültür Kazakistan topraklarına doğru yayılım göstermiştir. Diğer bir taraftan Harezmi bölgesinde bulunan Tazabagyab Kültürü ile olan ilişkilerini de ortaya koymuştur. Böylece Formazov iki uç arasındaki kültür dönemlerinin ilişkilerine ve temas içerisinde bulunup birbirini takip eden akraba topluluklar olduklarına işaret etmektedir. Avcılık ve balıkçılık ile uğraşan²³ bu dönem topluluğuna ait maddi kültür unsurları arasında at ve biniciliğe dair herhangi bir envanter bulunamamıştır.

Resim-2:
Katakomb dönemi mezarlarından çıkarılan 2 tekerlekli bir arabaya ait çizimler ve illüstrasyon çalışması.²⁴

Büyük Yamna ailesi içerisinde değerlendirilen bir diğer kültür dönemi ise Tunç Çağı'na tarihlendirilen ve kendi içerisinde 1) Harkov-Voronejskaya, 2) Donetskaya, 3) İnguls kaya, 4) Ön Kafkas-Manıçskaya, 5) Dnyeper Azovskaya, 6) Paltavkinskaya olmak üzere 6 dönemi kapsayan Katakomb Kültürü dönemidir.²⁵ Söz konusu döneme ait kazı çalışmalarında 4 adet tekerlekli araba kalıntıları elde edilmiş ve bu arabaların at gibi hayvanlara koşulabileceği ve

²¹ M.A. İtina, "Pervobitnaya Keramika Horezma", *Keramika Horezma*, Edit: S.P. Tolstov, Moskva 1959, s. 10.

²² A.A. Formazov, "K Voprosu o Proishojdeniya Andronovskoy Kulturi", *Kratkiye Soobşeniya*, No: XXXIX, Edit: A.D. Udaltsov, Moskva-Leningrad 1951, s. 3-19.

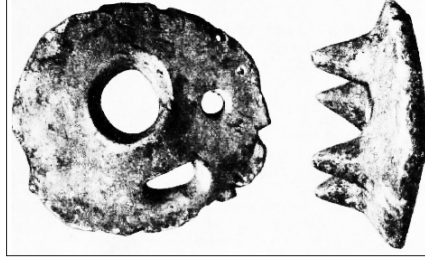
²³ G.F. Korobkova, "Srednyaya Aziya i Kazahstan", *Neolit Severnoy Avrasi*, Edit: B.A. Ribakov, Rossiskaya Akademiya Nauk, Moskva 1996, s. 98.

²⁴ N.N. Cherednichenko - S. Zh Pustovalov, "Boyevyye Kolesnitsy i Kolesnichkiye v Obshchestve Katakombnoy Kultury (Po Materialam Raskopok v Nizhnem Podneprovye)", *Sovetskaya Arheologiya*, No: 1, Moskva 1991, s. 5.

²⁵ S.N. Bratçenko - O.G. Şapoşnikova, "Katakombnaya Kulturna İstoriçeskaya Obşnost", *Arheologiya Ukrainskoy SSR*, C. I, Edit: İ.İ. Artemenko, Kiev 1985, s. 403.

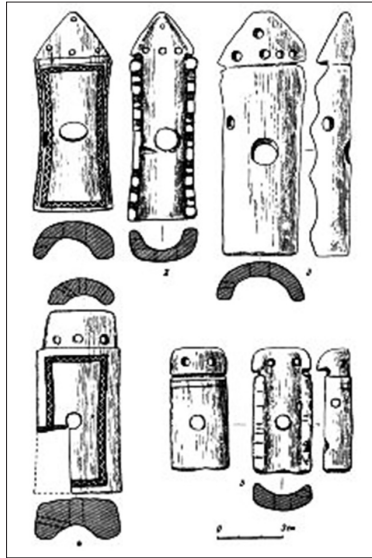
bu arabaların M.Ö. 3. bin yıl ile 2. bin yıl arasında ortaya çıktığı iddia edilmekle²⁶ birlikte bu arabaların bulunduğu mezarda herhangi bir koşum aletine tesadüf edilmemiştir.

Bununla birlikte Kiev yakınlarında Trahtemirov denilen yerin çevresinde herhangi bir Tunç Çağı mezarı olmasa da geç Katakomb dönemine (M.Ö. XV. - XIV.) tarihlendirilebileceği ifade edilen bir gem parçası bulunmuştur.²⁷

Resim-3: Trahtemirov'da elde edilen üç delikli gem.²⁸

Katakomb halkının yerleşik olduğu topraklara ardından Srubna Kültürü topluluğu yerleşmiştir. Fakat Trahtemirov örneği ile karşılaştırılabilecek herhangi bir gem parçası elde edilmemiş, fakat Srubna Kültürü'ne has gem örnekleri elde edilmiştir.

Resim-4: Srubna Kültürü dönemi Saratov Oblastı Usataov'dan bir mezardan ve Yershouskoy yerleşimi ile Krasnopol'den elde edilen gem çizim örnekleri.²⁹

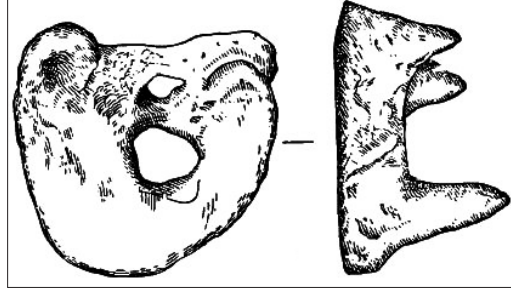
²⁶ Cherednichenko - Pustovalov, "a.g.m.", s. 206-216.

²⁷ A.M. Leskov, "Drevneşkiye Rogoviye Psalii iz Trahtemirova", *Sovetskaya Arheologiya*, No: 1, İzdatelstvo Nauka, Moskva 1964, s. 301.

²⁸ Leskov, "a.g.m.", s. 299.

²⁹ K.F. Smirnov, "Arheologičeskiye Dannıye o Drevnih Vsadnikah Povoljsko-Uralskih Stepey", *Sovetskaya Arheologiya*, No: 1, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskva 1961, s. 48.

Trahtemirov'da elde edilen gem örneğine Abaşev Kültürü dönemine tarihlendirilen Balanbaş kazıları ile benzer unsurlara sahip bir gem parçası Başkurdistan'da elde edilmiştir.

Resim-5: Trahtemirov'daki gеме benzer Balanbaş'ta elde edilen gem parçası (M.Ö. 2. bin yılın ortaları).³⁰

Kemikten ortası oyularak yapılmış olan bu gem parçalarının atı çekmek veya binmek için üretildiği tam olarak belli olmasa da benzer tipte gem örneklerine çok geniş sahada ulaşmak mümkündür.³¹ Kültürler arası ilişkilerin ve akrabalıkların tespiti işi gerçekten oldukça zor ve multidisipliner olarak halledilmesi gereken bir meseledir. Türklerin yayıldıkları bu dev topraklarda baskın veya daha yerel kalmış, belirli dar bir çevrenin içerisinde çıkmamış kültür dönemleri mevcuttur. Bu kültürler üzerinden siyasi ve ideolojik tartışmalar yapılmakta, dünya ve insanlık tarihinde atı ehlileştirip bununla pek çok millete örnek olan Türk milleti³² ve Türklük kendisine bu tartışmalar arasında yer bulamamaktadır.

Neolitik Çağ'dan Tunç Çağı'na yukarıda zikrettiğimiz kültür dönemlerine müteakip, keşfi ile oldukça ses getiren bir diğer kültür dönemi ise Türk Bozkır Kültürü'nün içinden neşet ettiği Andronovo Çağı'dır. Bu dönemde kendinden önceki ve sonraki dönemlerle kültürel geçiş açıkça görülmektedir. Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki M.Ö. 1700-1200 yılları arasında Hakasya ve çevresinde görülen Andronovo halkı kendinden önce bu sahada bulunan evropoid Afanasyevlerden neşet etmemişlerdir. Onlar bu bölgeye batı topraklarından gelmişlerdir. Onlara ait tüm mezar gelenekleri ve maddi kültür unsurlarındaki öğeler Ural orman bozkır sahası Srubna ve diğer yerel kültürlerde tespit edilmiştir. Bununla birlikte onların doğdukları saha üzerine yoğunlaşan çalışmalar sonrası Andronovo kabilelerinin en erken numunelerinin Ural ardı orman, orman-bozkır geçişinde Koptyakov safhası dönemine ait olduğu ve M.Ö. 2150-1250 yıllarına tarihlendiği görülmüştür.³³ Koptyakov Kültürü dö-

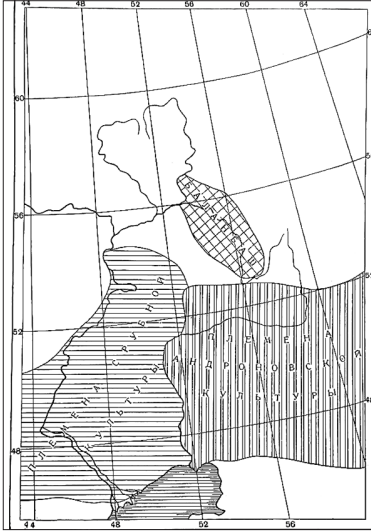
³⁰ Leskov, "a.g.m.", s. 301.

³¹ E.E. Kuzmina, "Yeshche Raz o Diskovidnih Psaliyah Evraziyskih Stepey", *Kratkiye Soobşeniye* 161, Moskva 1980, s. 8-16.

³² Atın Türkler tarafından ehlileştirildiği W. Koppers ve Eberhard tarafından ifade edilmiştir. W. Koppers, "Etnolojiye Dayanan Cihan Tarihinin Işığı Altında İlk Türklük ve İlk Indo-Germenlik", *Belleten*, I. Teşrin 1941, C. V, Sa: 20, TTK, Ankara 1995, s. 471; W. Eberhard, "Çin Kaynaklarına Göre Orta Asya'da At Cinsleri ve Beygir Yetiştirme Hakkında Malumat", *Ülkü*, Sa: 92, Ankara 1942, s. 189.

³³ Koptyakov Kültürü tafsilatlı bilgi için bkz. V.A. Zah, "Koptyakovskaya Kultura v Nijnem Pritto-bolye", *Vestnik Arheologii, Antropologii i Etnografii*, No: 2, (17), Tyumen 2012, s. 29-40.

nemi çömlek süsleme geleneği K.V. Salnikov ve L.P. Hlobistin'e göre bir taraftan Ayat geleneğini bir taraftan da Andronovo Kültürü'nün bir gelişim safhası olan Alakul geleneğini temsil etmektedir. M.F. Kosarev'e göre ise Koptyakov Andronovo geleneğinin bir varyantıdır. Bir taraftan da Andronovo Kültürü Alakul safhasının Sintaşa Kültürü ile olan bağlantıları dikkat çekmektedir. Uzmanlar her iki kültür arasındaki bağlantıları değerlendirerek Andronovo Kültürü'nün M.Ö. 2150 yıllara kadar tarihlendirilmiştir.³⁴ Altaylar ve Üst Ob bölgesinde ise Andronovo Kültürü'nün Federovo safhasının M.Ö. 2000-1700 yılları arasında buldukları tespit edilmiştir.³⁵ Sintaşa ve Andronovo Kültürü arasındaki benzerliklere Arjan Kurganı ve Aldı-bel kurgan mezar yapıları üzerinden değinildiği gibi³⁶ elde edilen çömlek bezemeleri üzerinden de ortak yanlar ortaya konulmuştur.³⁷ Ural ve Kazakistan arası topraklarda Sintaşa ve Andronovo Kültürü dönemlerine ait 104 gem örneği elde edilmiş olup 47 gem Sintaşa, 24 gem Petrovka, 16 gem Alakul dönemine tarihlendirilmiştir.³⁸

Birbiri ile eş zamanlı olan ve Ural bölgesinde görülen kültürlerin keramik ve tunç ürünlerinde büyük benzerlikler mevcuttur. Fakat bu benzerlik en çok Srubna Kültürü ile örtüşmektedir. Ukrayna bozkırlarında keşfedilen Srubna Kültürü'ne ait çömleklerdeki Andronovo Kültürü'ne ait süsleme öğeleri aralarındaki birlikteliği zaten açıkça ortaya koymaktadır.³⁹ Böylece Andronovo Kültürü ile Srubna Kültürü arasındaki akrabalık tespit edilmiştir.⁴⁰

Harita-1: Srubna ve Andronovo Kültürü'nün Başkurdistan Beloy Irmağı etrafında kesişimini gösteren harita (Dikey çizgili alan Andronovo Kültürü - Yatay Çizgili alan Srubna Kültürü).⁴¹

³⁴ V.İ. Molodin - A.V. Epimohov - J.V. Marçenko, "Radiouglerodnaya Hronologiya Kultur Epohi Bronzi Urala i Yuga Zapadnoy Sibiri: Printsipi i Podhodi, Dostijeniya i Problemi", *Vestnik Novosibirsk Gosuderstvenna Universiteta, Seriya İstoriya, Filologiya*, C. 13, Sa: 3, Novosibirsk 2014, s. 145.

³⁵ Molodin - Epimohov - Marçenko, *a.g.e.*, s. 145.

³⁶ D.G. Savinov, "Sintaşa i Arjan", *Elitnyye Kurgany Yevrazii v Skifo-Sarmatskuyu Epokhu*, Saint Petersburg 1994, s. 170-176.

³⁷ A.İ. Hovanskiy, "Vnutrennyaya Hronologiya Sintaştinskogo Kulturnogo Kompleksa", *Arkaim - Sintaşa: Drevneye Haslediyeye Yujnogo Urala*, Çast 1, Çelyabinsk 2010, s. 78.

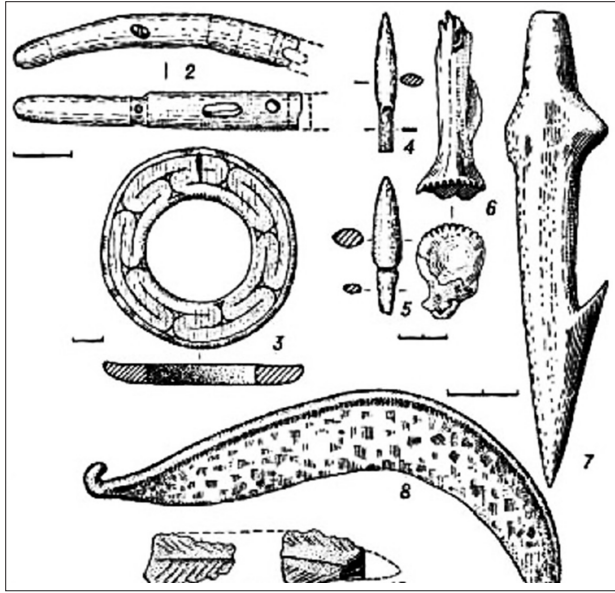
³⁸ İ.V. Çeçuşkov, "Psalii Epohi Bronzi Uralo-Kazahstanskikh Stepey", *Zapadnaya i Yujnogo Sibir v Drevnosti*, Barnaul, İzdatelstvo Altayskogo Universiteta, 2005, s. 214.

³⁹ S.S. Berezanskaya - Ya. A. Gerşkoviç, "Andronovskie Elementı v Srubnoy Kulture na Ukraine", *Bronzovyy Vek Stepnoy Polosi Uralo-İrtişskogo Mejdureçya*, Edit. N. Ya. Merpert, Çelyabinsk 1983, s. 102.

⁴⁰ Her iki kültür arasındaki ilişkiler için ayrıca bkz. A.P. Smirnov, "Jelezny Vek Başkirii", *Kultura Drevnih Plemen Priuralya i Zapadnoy Sibiri*, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskva 1957.

⁴¹ A.P. Smirnov, "Jelezny Vek Başkirii", *Kultura Drevnih Plemen Priuralya i Zapadnoy Sibiri*, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskva 1957, s. 9.

M.Ö. II. bin yıl ile I. bin yıl arasına tarihlenen Srubna Kültür dönemi Kuy-bişev'den Volgograd'a, İdil'den Urallara kadar olan topraklarda yayılmıştır.⁴² Srubna toplumunun ise orta ve aşağı İdil'de bulunan ve Poltavkin Kültürü olarak da adlandırılan geç Yamna toplumundan geldiği ileri sürülmektedir.⁴³ Başta da belirtildiği üzere Büyük Yamna ailesine, dahası Türklerin atası olabileceği zikredilen Sredni Stog Kültürü'nde de atı dizginlemek için kullanıldığı düşünülen ürünler olduğunu belirtmiştik. Srubna Kültürü'nde ise hem atlı gömü uygulaması hem de gem kullanıldığı görülmüştür. B.A. Gorodtsov ve İ.F. Kovalev tarafından Srubna Kültürü'ne ait bir kurgan mezar çukurunda hem ateş izine, kül kalıntılarına hem de mezarın bir köşesinde baş da dahil olmak üzere bir at iskeletine ulaşılmıştır.⁴⁴ Balanbaş'da bulunan kemikten yapılmış gem parçasının yukarıdaki haritada da görüleceği üzere Srubna-Andronovo Kültürü ile alakalı olması mümkün görünmektedir.

Resim-6: Kapitanov, İliçevsk, Usov yerleşimlerinden elde edilmiş Srubna Kültürü dönemine ait kemikten yapılmış gem parçaları (M.Ö. XVI. - XIV. yy.).⁴⁵

Srubna-Andronovo Kültürü döneminde artık arkeologlar arasında atın hem binek hem de arabalara koşulduklarına dair herhangi bir şüphe kalmamıştır. Andronovo yerleşimlerinde atın ağızındaki gemi sabitleştirmek üzere tasarlanmış at koşumları, at mezarları ve de bir araca bağlandığı varsayılarak yeleli delikli yapılmış kilden bir at modeli bulunmuştur.⁴⁶

⁴² D.A. Avdusin, *Arheologiya SSSR*, Moskva 1977, s. 105.

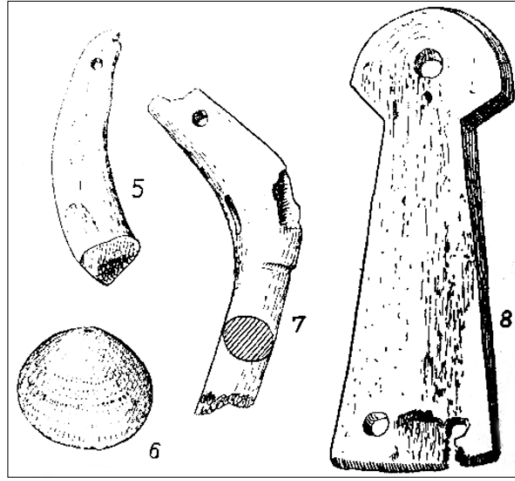
⁴³ Avdusin, *Osnovi Arheologii*, s. 117.

⁴⁴ S. S. Berezinskaya, "Srubnaya Kultura", *Arheologiya Ukrainskoy SSSR*, T. 1, Edit. İ.İ. Artemenko, Dumka, Kiev 1995, s. 467.

⁴⁵ Berezinskaya, "a.g.m.", s. 470-471.

⁴⁶ Mallory, *a.g.e.*, s. 262.

Orta Kazakistan Atasu Irmağı civarında keşfedilen Andronovo Kültürü dönemine ait kemikten dizgin ve gem parçaları Atasu safhası için önemli örnekler olmuştur. Buna ek olarak V.S. Sorokin tarafından yine Kazakistan Ak-töbe Tastă Butak⁴⁷ kazı çalışmasında 1951 yılında kemikten yapılmış iki dizgin parçası keşfedilmiş ayrıca A.M. Orazbayev'in Kuzey Kazakistan'da Çelkar yerleşiminde bir kemik dizgin keşfetmiş ve Andronovo Kültürü Zamareyev safhasına tarihlendirilmiştir.⁴⁸

Resim-7: Atasu Yerleşiminden elde edilen kemikten gem ve dizginler.⁴⁹

Gemler sayesinde atın baştan kontrol edilebilmesi ile o döneme göre mükemmel denilebilecek biniciler ortaya çıkmıştır. Zaman içerisinde tekniklerdeki gelişim ve ilerleme ile yukarıda zikredilen tüm bu kültürler arasından Andronovo Kültürü bin yıldan fazla bir süre boyunca Ural Havalisi'nden Kazak Bozkırları üzerine ve oradan Altaylara, Tanrı Dağlarına ve Yenisey boyunca tüm Hakasya çevresine muharip insan gücü ile at biniciliğini birleştirmesi sayesinde yayılmış, gelişerek büyümüş ve sıyrılmıştır.

Son görüldükleri dönem ve çevre Yenisey havalisi olmuştur. M.Ö. 1700'lerden itibaren Hakasya çevresinden elde edilen maddi kültür unsurları 1000'li yıllara yani demir çağının başına kadar bölgede varlıklarını sürdürdüklerini ve yeni bir aşamaya geçtiklerini göstermektedir. Bu sahanın maden rezervleri (kalay-bakır) bakımından zenginliğini de göz önünde bulundurursak mükemmel döküm potlarından tunç aletler dökmüşlerdir. Bunlar demirci Türklerin atalarıdır. Onlar atı hakimiyetleri altına almaları ve ürettikleri bıçak, kama, ok ucu, mızrak vb. savaş aletleri ile bölgenin hâkimi olmuşlar. Bu sahada eş

⁴⁷ Tastă Butak mezarı tam bir Srubna-Andronovo mezarı olup sanki 2 kültürün karışımının en güzel görüldüğü mezar örneklerinden biridir. V.S. Sorokin, "Mogilniki Tastă Butak I (Raskopki 1956-1957)", *Kratkiye Soobşeniye* 80, Moskva 1960, s. 53-60.

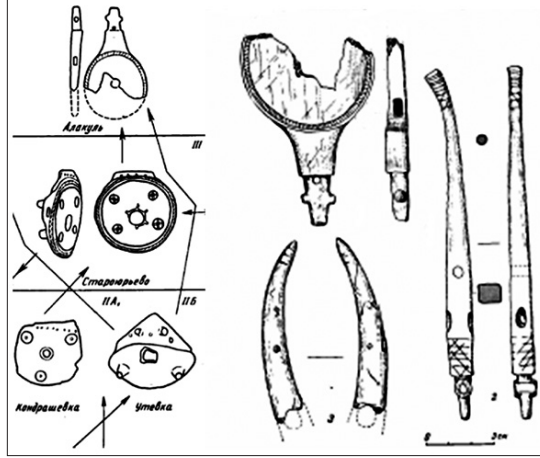
⁴⁸ K.F. Smirnov, "Arheologičeskie Dannie o Drevnih Vsadnikah Povoljsko-Uralskih Stepey", *Sovetskaya Arheologiya*, No: 1, Edit. A.V. Artsihovski, Moskva 1961, s. 49.

⁴⁹ A.H. Margulan - K.A. Akişev - M.K. Kadırbayev - A.M. Orazbayev, *Drevnyaya Kultura Tsentralnogo Kazahstana*, İzdatelstvo Nauka Kazahskoy SSR, Alma Ata 1966, s. 215.

zamanlı olarak bölgede bulunan Mongoloid Okunev toplumunu da bu sahanın dışına itmişlerdir.⁵⁰

Andronovo insanının atı tam manasıyla ehlileştirilmesi sonucu güçsüz durumdaki, sayıca az olan kabilelere karşı üstünlük sağlanmıştır ve kendi içlerinde eritmişlerdir. Bununla birlikte Türkistan'ın engin bozkırlarında yeni bir yaşam tarzı, ruh ortaya çıkmıştır ve biz bunu bugün Bozkır Kültürü şeklinde adlandırmaktayız. Ekonomik yaşantısında değişiklik gösteren Andronovo insanı bir ağıl içerisinde büyükbaş hayvan yetiştiriciliğini terk ederek küçükbaş hayvancılığa geçiş yapmıştır. Koyun sürülerinin hızlı şekilde çoğalması ise büyükbaş hayvancılıkta görünen sorunlara başka bir boyut getirmiştir. Bu sorun ise otlak sorunudur. Hayvanların hem su hem ot ihtiyaçlarını gidermek için öncelikle kısa mesafelere ardından daha uzun mesafelere gidiş ve dönüşler başlamıştır. Atın ehlileştirilmiş bir binek hayvanı olarak kullanılması sürünün hem daha kolay kontrol edilmesini sağlamış hem de başlarda yerleşimlere yakın otlaklara sürülen hayvanlar daha uzak otlaklara götürülmeye başlanmıştır. Böylece Andronovo toplumunun hayvanları ile birlikte kendilerine uygun yer arama süreciyle çok geniş topraklarda en doğu sınırı Hakasya ve çevresi ve hatta güneyde Tanrı Dağlarını aşarak Doğu Türkistan sahasına kadar yayılmışlardır. Bu döneme atfedilen kaya resimlerindeki tekerlekli araba tasvirleri onların bu sahaya, Tanrı Dağları ve Issık Göl'e kadar hangi vasıta ile geldiklerini göstermektedir. Kaya resimlerinin bulunduğu sahadaki en erken dönem mezarları Andronovo toplumuna ait çıkmıştır.

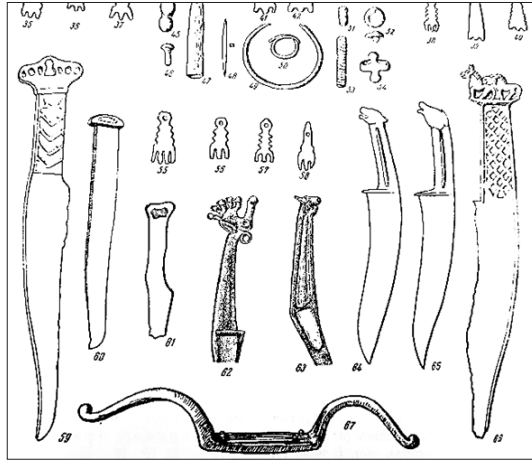
Son yapılan çalışmalar Andronovo topluluğunun Yenisey havhalisinde M.Ö. 1900-1500 arasında bölgede var oldukları maddi kültür unsurları üzerinde yapılan radyo karbon testleri ile ortaya koymuştur.

Resim-8: Andronovo Kültürü Alakul Safhasına tarihlendirilen gem çizimi.⁵¹

⁵⁰ D.G. Savinov, "Naseleniya Srednego Yeniseya v Epohu Slojeniya Skotovodçeskih Obsetv (III. tıs. do. n.e.-seredina I tıs. n.e.)", *Journal of Turkic Civilization Studies*, Sayı: 62, Bişkek 2004, s. 115.

⁵¹ E.E. Kuzmina, "Yeshche Raz o Diskovidnih Psaliyah Evraziyskih Stepey", *Kratkiye Soobşeniye 161*, Moskva 1980, s. 10; K.F. Smirnov, "Arheologičeskiye Dannnye o Drevnih Vsadnikah Povoljsko-Uralskih Stepey", s. 61.

Resim-9: Karasuk Kültürü dönemi maddi kültür unsurları. 67 nolu çizim boyunduruk örneği.⁵²

M.Ö. 1000 yıllarında Yenisey havalisinde yeni ve daha gelişmiş ürünlerin bulunduğu mezarlar ve yerleşimler keşfedilmiş, ilk buluntuların bulunduğu sahaya göre arkeologlar tarafından bu dönem Karasuk Kültürü olarak anılmıştır. Çömlekler üzerindeki dekorasyon öğeleri Andronovo Kültürü ile bağlantıların kurulmasını sağlamıştır. Fakat antropolojik tipte Andronovo kültüründen bariz farklılıklara sahip oldukları tespit edilmiştir. Debets bu durumu güney doğudan yani Çin'in kuzeyinde kalan bölgelerinden gelen toplum geçişine bağlamaktadır. Böylece Karasuk Kültürü döneminde yeni bir evropoid-brakesefal/brahikranid tip görülmeye başlamıştır.⁵³ M.Ö. 2 binlerden M.Ö. 7. yy'a kadar Doğu Avrupa'dan Yenisey'e kadar 3 delikli gemlere çok sayıda ulaşılmıştır. Bu gem ve de dizgin parçalarına Karasuk Kültürü dönemine ait Torgajak ve Azkis yerleşimlerinde,⁵⁴ Kammennogo Log yerleşiminde⁵⁵ ulaşılmıştır. Diğer taraftan artık kesin olmamakla birlikte Şang dönemine veya Batı Chou dönemine tekabül eden dönemden itibaren metal dizginlerin ortaya çıktığı da iddia edilmektedir.⁵⁶ Karasuk Kültürü dönemine tarihlendirilmiş bir stelde dört tekerlekli bir araba çizimi ve de minyatür boyunduruk tasviri tespit edilmiştir. Kiselev bu arabanın Chou dönemindeki örneklerle benzediğini ve Karasuk dönemi Güney Sibiryaya yerleşiklerinde bulunmadığını belirtmiştir.⁵⁷

Andronovo Kültürü döneminde elde edilen kemikten yapılmış gem parçaları Kazakistan sahasında geç tunç çağında oldukça fazla elde edilmiştir. Özellikle Orta Kazakistan'da Andronovo Kültürü'nün son aşamalarını göster-

⁵² Kiselev, *a.g.e.*, s. 121.

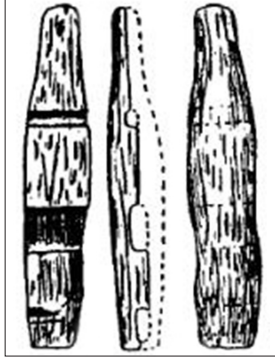
⁵³ Kiselev, *a.g.e.*, s. 115.

⁵⁴ S.V. Harvin, "Karasukskaya Problema", *PAV*, No: 8, Saint-Petersburg 1994, s. 106.

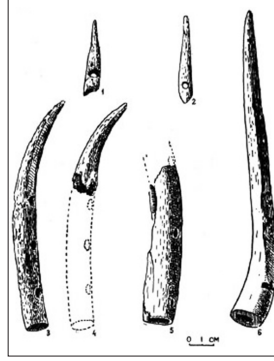
⁵⁵ *İstoriya Sibiri*, T. I, İzdatelstvo Nauka, Leningrad 1968, s. 182.

⁵⁶ Harvin, "a.g.m.", s. 106. Bununla birlikte Şang dönemi efsanevi bir dönem olmakla birlikte, Şang sülalesi döneminde bile ufak bir devlet kuran Choular aslen bir Türk kabilesiydi. Bkz. W. Eberhard, *Çin Tarihi*, TTK, Ankara 2007, s. 33.

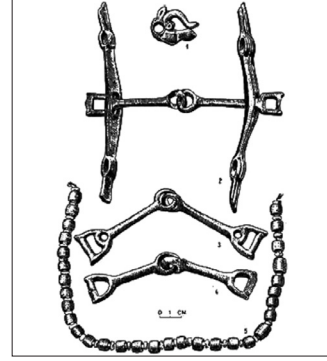
⁵⁷ Kiselev, *a.g.e.*, s. 161.

Resim-10: Begaz Dandıbay Kültürü dönemi Şortandı Bulak yerleşiminden elde edilmiş kemik parçalar.⁵⁸

Resim-11: Tasmolin Kültürü kemikten yapılmış gem parçaları.⁶³

Resim-12: Tasmolin Kültürü tunç döküm gem ve dizgin parçaları.⁶⁴

ren son Tunç Çağı Begaz-Dandıbay döneminde de kemikten yapılmış gem ve dizgin parçaları üretilemeye devam etmiştir.

Orta Kazakistan'ın Geç Tunç Çağı dönemine tekabül eden Begaz Dandıbay dönemi Andronovo Kültürü'nden doğmuş olup, Andronovo Kültürü Atasu safhası ile Begaz abideleri arasında bağlantılar tespit edilmiştir.⁵⁹ Bu kültürden ise Saka Kültürü doğmuştur ve de antropolojik olarak Andronovo insanı özelliklerine sahip oldukları görülmüştür.⁶⁰ Begaz Dandıbay Kültürü döneminde Saka Kültürü'nün doğuşu sürecinde Tasmolin maddi kültür unsurlarını ortaya koyanlar tarafından Saka Kültürü'nün doğuş sürecinin sekteye uğratıldığı ve Tuva bölgesine çekilenlerin Besşatır, Arjan ve Çiliktiyn abidelerini ortaya koydukları ifade edilmektedir.⁶¹ Bununla birlikte burada Tasmolin Kültürü'nü bırakanların bizzat Saka Kültürü dairesi içerisinde VII. - VI. yy.'da Andronovo kültürü temelinde oluştuğunu söylememiz gerekmektedir.⁶² Tasmolin Kültürü döneminde de öncül kültürlerdeki gibi kemikten gem parçaları elde edilmiştir.

Kemikten yapılmış gemlerin yanı sıra atlı gömü uygulamasının görüldüğü Tasmolin Kültürü'nde tunçtan koşum aletleri de üretilmiştir.

Kazakistan coğrafyasında tunç çağının son evrelerinde Güney Sibirya ve Kuzey Çin dairesinde görülen Karasuk Kültürü'ne ait abideler de Gryaznov tarafından tespit edilmiştir.⁶⁵

⁵⁸ A.H. Margulan, *Begaz Dandıbayevskaya Kultura Tsentralnoy Kazahstana*, İzdatelstva Nauka Kazahskoy SSR, Alma-Ata 1979, s. 211.

⁵⁹ Margulan, *a.g.e.*, s. 56.

⁶⁰ K.A. Akişev - G.A. Kuşaev, *Drevnyaya Kultura Sakov i Usuney Dolinu Reki İli*, İz. Aka. Nauk Kazahskoy SSSR, Alma-Ata 1963, s. 104.

⁶¹ L.P. Kızlasov, "Uykskiy Kurgan Arjan i Vopros o Proishojdeniya Sakskey Kultury", *Sovetskaya Arheologiya*, No: 2, Moskva 1977, s. 56.

⁶² Margulan - Akişev - Kadırbayev - Orazbayev, *a.g.e.*, s. 401.

⁶³ Margulan - Akişev - Kadırbayev - Orazbayev, *a.g.e.*, s. 326.

⁶⁴ Margulan - Akişev - Kadırbayev - Orazbayev, *a.g.e.*, s. 317.

⁶⁵ M.P. Gryaznov, "Pamyatniki Karasukskogo Etapa v Tsentralnom Kazahstana", *SA XVI*, Edit. M.İ. Artamanov, Moskova 1952, s. 144.

Güney Sibirya Hakasya ve çevresinde görülen Karasuk Kültürü döneminin ardından Tagar (Bu dönemde bölgede İskitlere dair pek çok maddi kültür unsuru elde edilmiştir.⁶⁶) ve Taştık Kültürleri yaşanmıştır. Tagar Taştık abideleri döneminde Çin kroniklerinin bölgede yaşayan milletler hakkındaki bilgilere başvurulduğunda, söz konusu dönemde Andronovo toplumunun doğrudan torunları oldukları düşünülen Ting-ling boylarının yaşadıkları tespit edilmiştir.⁶⁷ Yapılan antropolojik incelemeler sonucunda da erken Türk mezarlarındaki insan tipinin Andronovo insanı ile uyumlu olduğu gözlenmiştir.⁶⁸ Kazakistan'da elde edilenler gibi üç delikli kemikten gem parçaları Tagar Kültürü dönemi, Grişkin Log mezarından elde edilmiş ve Çlenova tarafından bu tip gem örneklerinin Macaristan ve Yenisey havalisine Kazakistan'dan yayıldığı ifade edilmiştir.⁶⁹ Tagar Kültürü döneminde oldukça fazla miktarda gem elde edilmiş olup, elde edilenlerin hepsi tunçtan imal edilmiştir ve yapı bakımından İskit ürünleri ile özellikle VI. yüzyıl İskit mezarlarından elde edilenlerle büyük benzerlikleri bulunmaktadır.⁷⁰ Bununla birlikte Pazırık tipi kurganların da Tagar Kültürü döneminde ortaya çıktığı ifade edilmektedir.⁷¹ Altaylarda Kiselev'e göre Tagar Kültürü içerisinde değerlendirilen Mayemir Kültürü döneminde atlı gömü uygulamaları tespit edilmiş ve elde edilen pek çok ürünün, tunçtan gem ve dizgin kemer ve tokalarının ve mezar gömü adetlerinin İskitler ile olan benzerlikleri belirtilmiştir.⁷² Bununla birlikte demirden gem örnekleri de elde edilmiştir.⁷³ Taştık Kültürü mezar yapılarının karakteristik özelliği de köken olarak Tagar Kültürü'ne bağlanmaktadır.⁷⁴ Bu dönemde Çin kaynaklarında söz konusu sahada Ting-lingler yaşamaktadırlar ve onlar Kao-ch'e ve Töles boylarının atalarıdır.⁷⁵

Sonuç

Türklüğün doğduğu topraklarda en erken dönem olarak kayıtlara geçen Afanesyev Kültürü döneminde atın binek hayvanı olarak kullanıldığına dair

⁶⁶ S.V. Kiselev, Tagar Kültürü'nü iki evreye ayırmış, ilk evre Tagar döneminin Karasuk Kültürü ile beraber M.Ö. 1. bin yıl - VII. yy. arasını kapsadığını, ilk Tagar mezarının M.Ö. VIII - VII. yy. arasına tarihlendiğini ve VI. yy. İskit kurganlarında Tagar öğelerinin kullanıldığını belirtmektedir. Bkz. S.V. Kiselev, *Drevnyaya İstoriya, Yujnoy Sibiri*, Moskva 1951, s. 251.

⁶⁷ D.G. Savinov, "Naseleniye Srednevo Yeniseya v Epohu Slojieniya Skotovodçeskih Obşest v (III. ts. do. n.e-seredina I. ts. n.e.)", *Journal Of Turkic Civilization Studies*, N. 1, Bişkek 2004, 107-134.

⁶⁸ Ginzburg, Güney Kazakistan'da farklı bölgeler ve farklı dönemlere ait mezarlarda antropolojik malzemelerde yaptığı analizlerde Arisi yakınlarındaki Şınak-Say'daki VI. - VII. yy. erken Türk (Kengeres) mezarlarındaki yetişkin erkeğin Avrupalı Andronovo tipinde, kadının ise Andronovoya yakın brakisefal tipte olduğunu ifade etmiştir. Bkz. V.V. Ginzburg, "Materiali k Antropologii Drevnevo Naseleniya Yujnovo Kazahstana", *Sovetskaya Arheologiya XXI*, Edit. A. Ya. Bryusov, Moskva-Leningrad 1954, s. 384; N.L. Çlenova, *Proishojdeniye i Ranniyaya İstoriya Plemen Tagarskoy Kultur*, İzdatelstvo Nauka, Moskva 1967, s. 213.

⁶⁹ Çlenova, *a.g.e.*, s. 72-76.

⁷⁰ Kiselev, *a.g.e.*, s. 257.

⁷¹ Yaşar Çoruhlu, *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar*, Ötüken Yay., İstanbul 2016, s. 103.

⁷² Kiselev, *a.g.e.*, s. 288.

⁷³ Kiselev, *a.g.e.*, s. 295.

⁷⁴ Kiselev, *a.g.e.*, s. 284.

⁷⁵ Ahmet Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, TTK Yay., Ankara 2004, s. 7.

herhangi bir ürün elde edilmemiştir. Bununla birlikte Afanasyevo Kültürü ile ilişkili olduğu düşünülen Yamna Kültürü içerisinde değerlendirilen Sredni Stog Kültürü içerisinde Doğu Avrupa sahasında gem olarak değerlendirilebilecek kemikten parçalar tespit edilmiştir. Afanasyevo-Yamna-Andronovo Kültürü arasında kilit vazifesi ve geçiş dönemi olarak düşünülen Keltaminar Kültürü dönemine ait herhangi bir gem, dizgin vb. parça elde edilmemiştir. Bununla birlikte yine Don-Volga-Dinyeper hattında görülen ve Katakomb Kültürü adı verilen dönem mezarlarında iki tekerlekli araba kalıntılarına ulaşılmış olup at koşumunu düşündüren herhangi bir unsur parçası elde edilmemiştir. Sredne Stog döneminden sonra Ukrayna ve Ural sahası Çelyabinsk bölgesine kadar yayılımı görülen Srubna Kültürü dönemine ait gem olarak kullanıldığı düşünülen ürünler elde edilmiştir. Srubna Kültürü ve Andronovo Kültürü'nü ortaya koyanların birbirleri ile bağlantılı oldukları düşünülmektedir. Hem Srubna hem de Andronovo Kültürü'nde atlı gömü uygulanmış hem de oldukça fazla miktarda kemikten gem örneklerine ulaşılmıştır. Andronovo Kültürü'nün son dönemlerinde geç Tunç Çağı olmak üzere iki kültür dönemi ortaya çıkmış bunlar Begaz Dandıbay Kültürü ve Tasmolin Kültürü'dür. Her iki kültür döneminde de kemik gem ürünler elde edilmiştir. Bununla birlikte Tasmolin Kültürü geç evresinde tunçtan gem parçalarının döküldüğü tespit edilmiştir. Bu dönemde artık Saka Kültürü zikredilmeye başlanmıştır. Andronovo Kültürü'nün ardından Karasuk Kültürü ve onun akabinde Tagar ve Taştık Kültürü yaşanmıştır. Hem Karasuk hem de Tagar döneminde kemikten gem olduğu düşünülen parçalar elde edildiği gibi Tagar Kültürü dairesi içerisinde olduğu değerlendirilen Altay Bölgesi Mayemir Kültürü döneminde hem tunçtan hem de demirden gem ve dizgin parçaları elde edilmiştir. Bu dönem içerisinde Türk kültürü iyice gelişmeye başlamış Çin kaynaklarında Altay-Sayan çevresinde başta Ting-lingler olmak üzere Türk boylarının adları zikredilmeye başlanmıştır.

Kaynaklar

- AKİŞEV, K.A. - KUŞAEV, G.A.: *Drevnyaya Kultura Sakov i Usuney Dolinu Reki İli*, İz. Aka. Nauk Kazahskoy SSSR, Alma-Ata 1963.
- AKSOY, Mustafa: "Türklerde At Kültürü ve Kımız", *Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi*, Sayı: 112, İstanbul, Ekim 1998.
- AVDUSİN, D.A.: *Arheologiya SSSR, İzdatelstvo Vısşaya Şkola, Moskva 1977.*
- _____ : *Osnovi Arheologii*, Moskva 1989.
- Belek, Kayrat: "Eski Türklerde At ve At Kültürü (Dünden Bugüne Kırgız Kültürel Hayatı Örneği)", *Gazi Türkiyat*, Bahar 2015/16.
- BEREZANSKAYA, S.S. - GERŞKOVİÇ, Ya. A.: "Andronovskie Elementi v Srubnoy Kulture na Ukraine", *Bronzovyy Vek Stepnoy Polosi Uralo-İrtişskogo Mejdureçya*, Edit. N. Ya. Merpert, Çelyabinsk 1983.
- BEREZENSKAYA, S.S.: "Srubnaya Kultura", *Arheologiya Ukrainskoy SSSR*, T. 1, Edit. İ.İ. Artemenko, Dumka, Kiev 1995.
- BRATÇENKO, S.N. - ŞAPOŞNİKOVA, O.G.: "Katakombnaya Kultura İstoriçeskaya Obşnost", *Arheologiya Ukrainskoy SSR*, C. I, Edit. İ.İ. Artemenko, Kiev 1985.
- CHEREDNİCHENKO, N.N. - PUSTOVALOV, S. Zh.: "Boyevyye Kolesnitsy i Kolesnichiye v Obshchestve Katakombnoy Kultury (Po Materialam Raskopok v Nizhnem Podneprove)", *Sovetskaya Arheologiya*, No: 4, Moskva 1991.
- ÇEÇUŞKOV, İ.V.: "Psalii Epohi Bronzi Uralo-Kazahstanskih Stepey", *Zapadnaya i Yujnogo Sibir v Drevnosti*, Barnaul, İzdatelstvo Altayskogo Universiteta, 2005.
- ÇLENOVA, N.L.: *Proishojdeniye i Ranniyaya İstoriya Plemen Tagarskoy Kulturi*, İzdatelstvo Nauka, Moskva 1967.
- ÇORUHLU, Yaşar: *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar*, Ötüken Yay., İstanbul 2016.

- EBERHARD, W.: "Cin Kaynaklarına Göre Orta Asya'da At Cinsleri ve Beygir Yetiştirme Hakkında Malumat", *Ülkü*, Sayı: 92, Ankara 1942.
- _____ : *Çin Tarihi*, TTK, Ankara 2007.
- FORMAZOV, A.A.: "K Voprosu o Proishojdeniya Andronovskoy Kulturi", *Kratkiye Soobsheniya*, No: XXXIX, Edit. A.D. Udaltsov, Moskva-Leningrad 1951.
- GİNZBURG, V.V.: "Materiali k Antropologii Drevnevo Naseleniya Yujnogo Kazahstana", *Sovetskaya Arheologiya XXI*, Edit. A. Ya. Bryusov, Moskva-Leningrad 1954.
- Gryaznov, M.P.: "Pamyatniki Karasukskogo Etapa v Tsentralnom Kazahstana", SA XVI, Edit. M.I. Artamanov, Moskova 1952.
- HARVİN, S.V.: "Karasukskaya Problema", *PAV*, No: 8, Saint-Petersburg 1994.
- HOVANSKIY, A.I.: "Vnutrennyaya Hronologiya Sintastinskogo Kulturnogo Kompleksa", *Arkaim-Sintaşa: Drevneye Haslediye Yujnogo Úrala*, Çast 1, Çelyabinsk 2010.
- İstoriya Sibiri, T. I, İzdatelstvo Nauka, Leningrad 1968.
- İTİNA, M.A.: "Pervobitnaya Keramika Horezma", *Keramika Horezma*, Edit. S.P. Tolstov, Moskva 1959.
- KAFESOĞLU, İbrahim: *Türk Milli Kültürü*, 27. Baskı, Ötüken Yay., İstanbul 2007.
- _____ : *Umumi Türk Tarihi Hakkında Tespitler, Görüşler, Mülahazalar*, 3. Baskı, Ötüken Yay., İstanbul 2017.
- Kalkan, Mustafa: "Bozkır Kültüründe At ve Prjevalskiy At'ının Bu Kültüre Kazandırdığı Dinamizm", *Erdem*, Cilt: 9, Sayı: 27, Aydın Sayılı Özel Sayısı, TTK Yay., Ankara 1997.
- KIZLASOV, L.P.: "Afanasevskaya Epoha v İstoriı Hakasii", *Vestnik Moskovskogo Universiteta*, Moskva 1971.
- _____ : "Uykskiy Kurgan Arjan i Vopros o Proishojdeniya Sakskey Kulturi", *Sovetskaya Arheologiya*, No: 2, Moskva 1977.
- KİSELEV, S.V.: *Drevnyaya İstoriya, Yujnoy Sibiri*, İzdatelstvo Akademii Nauk, Moskva 1951.
- KOPPERS, W.: "Etnologiyeye Dayanan Cihan Tarihinin Işığında İlk Türklük ve İlk İndo-Germenlik", *Belleteri*, I. Teşrin 1941, C. V, Sa: 20, TTK, Ankara 1995.
- KOROBKOVA, G.F.: "Srednyaya Aziya i Kazahstan", *Neolit Severnoy Avrazii*, Edit. B.A. Ribakov, Rossiskaya Akademiyası Nauk, Moskva 1996.
- KUZMİNA, E.E.: "Yeshche Raz o Diskovidnih Psaliyah Evraziyskiy Stepey", *Kratkiye Soobsheniye 161*, Moskva 1980.
- LEŞKOV, A.M.: "Drevneysiye Rogoviye Psalii iz Trahtemirova", *Sovetskaya Arheologiya*, No: 1, İzdatelstvo Nauka, Moskva 1964.
- MALLORY, J.P.: *Hint Avrupalıların İzinde*, Çev. M. Günay, Dost Yay., Ankara 2002.
- MARGULAN, A.H. - AKİŞEV, K.A. - KADIRBAYEV, M.K. - ORAZBAYEV, A.M.: *Drevnyaya Kultura Tsentralnogo Kazahstana*, İzdatelstvo Nauka Kazahskoy SSR, Alma Ata 1966.
- MARGULAN, A.H.: *Begaz Dandıbayevskaya Kultura Tsentralnovo Kazahstana*, İzdatelstvo Nauka Kazahskoy SSR, Alma-Ata 1979.
- MOLODİN, V.İ. - EPİMOHOV, A.V. - MARCENKO, J.V.: "Radiouglerodnaya Hronologiya Kultur Epohi Bronzi Úrala i Yuga Zapadnoy Sibiri: Printsipi i Podhodı, Dostijeniya i Problemi", *Vestnik Novosibirsk Gosudarstvenna Universiteta. Seriya İstoriya, Filologiya*, C. 13, Sa: 3, Novosibirsk 2014.
- Németh, Gyula: "Türklüğün Eski Çağı", *Türkler*, Cilt: I, Ed. Hasan Celâl Güzel - Kemal Çiçek - Salim Koca, Ankara 2014.
- ÖGEL, Bahaeddin: *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, 5. Baskı, TTK Yay., Ankara 2003.
- POLYAKOV, A.V. - SVYÁTKO, S.V. - STEPANOVA, N.F.: "Noviye Dannie po Radiouglerodnoy Hronologii Pamyatnikov Afanasevskoy Kulturi Altaya", *Trudi V (XXI) Vserossiyskogo Arkheologicheskogo Syezda v Barnaule-Belokurihe (1-8 Oktyabr 2017)*, T. 3, Izd. Bo. Alt. un-ta, Barnaul 2017.
- SAVİNOV, D.G.: "Naseleniya Srednego Yeniseya v Epohu Slojeniya Skotovodçeskiy Obsetv (III. tis. do. n.e.-seredina I tis. n.e.)", *Journal of Turkic Civilization Studies*, Sayı: 62, Bişkek 2004.
- SAVİNOV, D.G.: "Sintaşa i Arjan", *Elitnyye Kurgany Yevrazii v Skifo-Sarmatskuyu Epokhu*, Saint Petersburg 1994.
- SMİRNOV, A.P.: "Jeleznyy Vek Başkirii", *Kultura Drevnih Plemen Priuralya i Zapadnoy Sibiri*, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskva 1957.
- SMİRNOV, K.F.: "Arheologičeskiye Danniyeye o Drevnih Vsadnikah Povoljsko-Uralskiy Stepey", *Sovetskaya Arheologiya*, No: 1, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskva 1961.
- SOROKİN, V.Ş.: "Mogilniki Tastı Butak I (Raskopki 1956-1957)", *Kratkiye Soobsheniye 80*, Moskva 1960.
- STETSİYUK, Valentyn: "Sredniy Stoh ve Yamnaya Kültürleri", Çev. Fatih Şengül, *Gazi Akademik Bakış*, Cilt: 1, Sayı: 2, Ankara 2008.
- ŞAPOŞNIKOVA, O.G.: "Yamnaya Kulturno İstoriçeskaya Obşnosti", *Arheologiya Ukrainskoy SSR*, C. I, Edit. İ.İ. Artemenko, Kiev 1985.
- TAŞAĞIL, Ahmet: *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, TTK Yay., Ankara 2004.
- TELEĞİN, D. Ya.: "Srednetogovskaya Kultura i Pamyatniki Novodanilovskogo Tipa vı Podnyeporeve i Stepnom Levobereje Ukrayni", *Arheologiya Ukrainskoy SSR*, C. I, Edit. İ.İ. Artemenko, Kiev 1985.
- VADETSKAYA, E.B.: *Sibirya Kurganları Afanasyev, Okunev, Taştık ve Tagar Kültürüne Ait Materyaller*, Çev. Atilla Bağcı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 2014.
- ZAH, V.A.: "Koptyakovskaya Kultura v Nijnem Prittobolye", *Vestnik Arheologii, Antropologii i Etnografii*, No: 2 (17), Tyumen 2012.